

Groepsdynamiek in de klas

IN DE KLAS

De serie **In de klas** bestaat uit een reeks praktische boeken voor docenten, leerkrachten, intern begeleiders en remedial teachers. De boeken zijn geschreven door professionals uit het vakgebied. Zij geven achtergrondinformatie en praktische tips waarmee je direct aan de slag kunt.

In deze reeks zijn onder andere opgenomen:

- Groepsdynamiek in de klas** Fanny de Swart & Tim Mainhard
- De kracht van open opdrachten** Pauline Buit
- De gelukkige rekenklas aan het werk** Mariska Milikowski & Tom Braams (red.)
- Meertaligheid en onderwijs** Ellen-Rose Kambel, Orhan Agirdag & Emmanuelle Le Pichon-Vorstman (red.)
- Zelfregulerend leren** Pieternel Dijkstra, Petra Bunnik & Aimee Greveling
- Door taal de wereld ontmoeten** Linda Vaessen-Moonen
- Typ jij blind?** Henny van der Meijden
- Rijke taal** Erna van Koeven & Anneke Smits
- Wat een goede tekst!** Petra de Lint & Suzanne van Norden
- Spelen serieus nemen** Louise Berkhout
- Mentaliseren in de klas** Joost Hutsebaut & Liesbet Nijssens
- Zoek het even lekker zelf uit – middenbouw** Harrie Meinen
- Zoek het even lekker zelf uit – bovenbouw** Harrie Meinen
- Aan de slag met rekenproblemen 1** Marije van Oostendorp
- Aan de slag met rekenproblemen 2** Marije van Oostendorp
- Zorgplan dyscalculie en rekenproblemen** Marije van Oostendorp & Marisca Milikowski
- Grip op leren in het vo** Jouke Brouwer
- Perfectionistische leerlingen** Ard Nieuwenbroek

Groepsdynamiek in de klas

Wat werkt en waarom

Fanny de Swart & Tim Mainhard

Boom

© 2026 Fanny de Swart & Tim Mainhard | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb. 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Annelies Bast, Amsterdam

Tekeningen binnenwerk: Fanny de Swart

ISBN 978 90 2446 939 0

NUR 840

www.boom.nl/primair-onderwijs

www.boomprimaironderwijscollectie.nl

Inhoud

Inleiding	11
Waarom dit boek?	14
Hoe kun je dit boek gebruiken?	18
Voor wie is dit boek bedoeld?	19
1 De groep, relaties en de leerling	21
1.1 Een model voor groepsdynamiek	23
1.2 Sociale posities van leerlingen in de klas	27
1.2.1 Populariteit	30
1.2.2 Aardig gevonden worden en afgewezen worden	37
1.2.3 Samenvattend – combinaties van ‘aardig’ en ‘populair’	41
1.3 Leerlingen en vriendschappen	43
1.3.1 Hoe raak je bevriend? De rol van nabijheid en gelijkheid	46
1.3.2 Beïnvloeding tussen vrienden	48
1.3.3 Samenvattend	53
2 Groepsdynamiek – de klas	55
2.1 Hiërarchie in de klas	56
2.1.1 Hiërarchie en de sociale positie van leerlingen in de groep	57
2.1.2 Meer hiërarchie, meer negatieve groepsdynamiek	57
2.2 Sociale normen	60
2.2.1 Populariteitsnormen en vriendschappen	64

2.2.2	Zich aanpassen aan of afwijken van de norm	64
2.2.3	Sociale normen en schoolprestaties	65
2.3	Pesten en pestrollen	67
2.3.1	Pesten als groepsproces	70
2.4	Vriendengroepen – cliques	74
2.4.1	Cliques in het basisonderwijs	76
2.4.2	Cliques in het voortgezet onderwijs	78
2.4.3	Inclusie- en exclusieprocessen in cliques	80
2.5	Een negatieve groepsdynamiek – integreren van kennis	85
3	Hoe breng ik de groepsdynamiek in mijn klas in kaart?	91
3.1	Sociogrammen	92
3.1.1	Het afnemen van sociogrammen	94
3.1.2	Analyse van een sociogram	96
3.1.3	Sociogrammen bespreken in de klas?	101
3.2	Klassenopstellingen	103
3.2.1	Klassenopstelling met je groep	103
3.2.2	Klassenopstelling door de leerkracht	108
3.3	Klassenobservatie	110
3.4	Leerlinggesprek	119
4	De start van een nieuw schooljaar	123
4.1	Voordat het schooljaar begint	124
4.1.1	Het jaar samen afsluiten	125
4.1.2	Een klas overdragen	125
4.2	Nieuwe groepen maken en klassensamenstelling	127
4.2.1	Waar kan je rekening mee houden bij de klassensamenstelling?	128
4.2.2	Wel of niet husselen?	130
4.2.3	Klassenwisselingen in het speciaal onderwijs	133
4.2.4	Welke leerkracht voor welke groep?	135
4.3	Na de zomervakantie – aan de slag met de nieuwe groep	136
4.3.1	Groepsvorming en relaties in nieuwe groepen	137
4.3.2	Aan de slag met een nieuwe groep leerlingen	140

4.3.3	Als nieuwe leerkracht voor een bestaande klas	143
4.4	Preventieve schoolbrede opties	145
4.4.1	De voordelen van een groen schoolplein voor de sociale dynamiek	145
4.4.2	Voordelen van kleine klassen en kleine samenwerkingsgroepen	146
5	Bouwen aan een positieve dynamiek – de klas	151
5.1	Actief bevorderen van prosociale normen in de klas	156
5.1.1	Geef de groep verantwoordelijkheid	156
5.1.2	Weerleg wat leerlingen denken	160
5.1.3	Bevorder empathie en het zich verplaatsen in het perspectief van de ander	161
5.1.4	Bekrachtig prosociaal gedrag	166
5.1.5	Versterk prosociale rollen in de klas	171
5.1.6	Zet rolmodellen in binnen de school	175
5.2	Werken aan een platte hiërarchie via leerkrachtgedrag en leerkracht-leerlinginteracties	176
5.2.1	De leerkracht als rolmodel in de klas	177
5.2.2	Ongewenst gedrag corrigeren	180
5.3	Online en offline groepsdynamiek	188
5.4	Aan de slag – het maken en uitvoeren van een plan	190
5.4.1	Het opstellen van een plan	190
5.4.2	De uitvoering van een plan – een voorbeeld	194
5.4.3	Het kiezen en gebruiken van werkzame componenten – een praktijkvoorbeeld	198
6	Inspelen op de sociale posities in de klas	203
6.1	De populaire leerling	206
6.1.1	Je beeld van de wereld bepaalt ook je interacties	207
6.1.2	Leerkracht-leerlingrelaties met populaire leerlingen	211
6.2	De prosociale leerling in de middengroep	215
6.2.1	Prosociaal leiderschap versterken	215
6.2.2	Stimuleren om voor anderen op te komen	216
6.2.3	Zitplaatsen in de klas	217

6.3	De buitengesloten leerling, gepeste leerling en stille, bange leerling	219
6.3.1	De leerkracht 'doet ertoe'	220
6.3.2	Slachtoffers helpen omgaan met sociaal-dominant gedrag	222
6.4	Interacties tussen leerlingen managen	229
6.4.1	Conflicten tussen leerlingen	229
6.4.2	Beïnvloeding door vrienden	232
7	Leerlingen die buiten de groep vallen	237
7.1	De rol van de groepsdynamiek bij het bevorderen van aansluiting	242
7.1.1	Welke vriendschappen zijn kansrijk?	242
7.1.2	Het belang van de dynamiek op klassenniveau	245
7.2	Leerlingen die slachtoffer zijn van pesten	246
7.3	Aansluiting bevorderen in de klas	247
7.3.1	Sociale kansen creëren	249
7.3.2	De leerkracht-leerlingrelatie als middel om de positie van de leerling in de groep te verbeteren	255
7.3.3	De leerling ondersteunen	259
7.4	Samen met ouders optrekken en in verbinding blijven bij schooluitval	270
7.5	Beter een andere klas of school?	271
8	Samen met collega's en andere professionals werken aan een positieve groepsdynamiek	275
8.1	Samenwerken in het voortgezet onderwijs en de rol van de mentor	277
8.2	Randvoorwaarden en steun van collega's	279
8.2.1	Je hoeft het niet alleen te doen	279
8.2.2	Red je het nog wel? Hulp vragen	281
8.3	Samen werken aan een positieve leerkracht-leerlingrelatie	282
8.3.1	Samen het perspectief van de leerling verkennen	283
8.3.2	Coaching en reflectie op de relatie	285

8.3.3	Beeldcoaching	286
8.4	Ouders erbij betrekken	288
8.5	Ernstige sociale problemen bij leerlingen	290
8.6	Wat kan een gedragsspecialist doen?	294
8.6.1	Ondersteunen bij vragen over groepsdynamiek, sociaal gedrag en sociale relaties	296
8.6.2	Beslissingen over een leerling of de klas	303
8.7	Wat kan een schoolleider doen? Groepsdynamiek en incidenten	304
8.7.1	Preventief sturen op onderwijsbeleid en schoolcultuur	305
8.7.2	Crisismanagement	306
8.7.3	Ernstige incidenten	310
	QR-codes van hulpbronnen	317
	Literatuur	319
	Dankwoord	335
	Over de auteurs	336

Inleiding

'Dit is echt een fijne klas, er is weinig gedoe tussen leerlingen.'

'Er speelt van alles in deze groep, maar ik krijg er geen grip op.'

'In mijn klas helpen leerlingen elkaar als het een keer niet lukt. Alles regelt zich vanzelf.'

'Wat ik ook probeer, dit groepje jongens blijft zich misdragen. Het lijkt wel of de rest van de klas het belangrijker vindt wat zij te zeggen hebben'

Deze uitspraken gaan over de groepsdynamiek in de klas. Veel leerkrachten in zowel het basisonderwijs als het voortgezet onderwijs geven aan dat ze hiermee weleens worstelen. Deze onderwerpen spelen namelijk in alle klassen, ongeacht het schooltype. In dit boek

richten we ons daarom op alle soorten klassen. Voor het gemak gebruiken we het woord 'leerkracht' als neutrale term voor alle leraren, docenten en leerkrachten, in welke setting zij ook werken.

Wat kan je doen om de groepsdynamiek te beïnvloeden? Als het gaat over groepsdynamiek, bedoelen leerkrachten vaak dat leerlingen elkaar versterken in negatief gedrag. Dat uit zich bijvoorbeeld in onrust in de klas, op elkaar reageren, en onderlinge conflicten. Als leerkracht kan je het idee hebben dat je de hele dag brandjes aan het blussen bent, dat de klas niet aan werken toekomt, en dat je energie harder wegvloeit dan dat je kan opladen. Voor zowel leerlingen als voor jou als leerkracht is het veel prettiger in een klas met een positieve dynamiek, waarin leerlingen elkaar helpen, op een prettige manier met elkaar omgaan, en iedereen geaccepteerd wordt. In zo'n klas heerst een positieve sfeer. Er kan gewerkt en geleerd worden, leerlingen voelen zich goed en de interactie met de leerkracht gaat makkelijker. Ook leerkrachten geeft dit meer energie en dus ga je met meer plezier met deze klas aan de slag (Spilt et al., 2011).

Het is daarom heel prettig als je als leerkracht weet wat werkt om een klas tot een positieve groep te vormen en hoe je een groep die goed loopt, ook zo kan houden. Als leerkracht kun je namelijk veel impact hebben op de groepsdynamiek. Hiervoor heb je handvatten nodig. Dat vraagt allereerst dat je begrijpt waarom leerlingen in een groep elkaar versterken. Hoe komt het dat een bepaalde klas juist een positieve onderlinge dynamiek ontwikkelt, terwijl in een andere klas met een andere groep leerlingen een onprettige en soms zelfs onveilige dynamiek ontstaat? En wat is de rol van jou als leerkracht hierbij?

De dynamiek in een groep ontstaat niet willekeurig. Er zit een systeem achter: je kan een groep zien als een hiërarchie, dus een soort ladder of piramide, waarin sommige leerlingen bovenaan staan, in het midden of onderaan. Iedere leerling neemt een bepaalde plek in binnen die hiërarchie. Het gedrag van leerlingen speelt een belangrijke rol voor de positie die ze hebben. Zo gebruik je als leerkracht misschien weleens termen als 'haantjesgedrag' of 'meidenvenijn' om

gedrag van bepaalde leerlingen te omschrijven. Deze termen beschrijven niet enkel gedragskenmerken van individuele leerlingen, maar gaan eigenlijk ook over gedrag dat een functie heeft om een bepaalde sociale positie binnen de hiërarchie te verkrijgen en te behouden. In sommige klassen is deze hiërarchie heel duidelijk en in andere klassen veel minder.

In dit boek willen we je inzicht geven in de vraag: 'Wat maakt dat leerlingen in deze groep op deze manier met elkaar omgaan?' en 'Hoe kan ik hierop sturen?' Je leert de dynamiek in je eigen groep in kaart te brengen en te begrijpen. Als je begrijpt hoe de hiërarchische structuur in jouw groep is opgebouwd, en op welke plek binnen die structuur elke leerling zich bevindt, dan kun je ook een plan maken voor je groep en bouwen aan de groepsdynamiek.

Hiervoor is het dan goed om te weten wat werkt, zodat je effectief kan handelen. Dit zullen we illustreren aan de hand van een voorbeeld:

Dit jaar heeft Peter een moeilijke klas. Er is een groep jongens die ontzettend respectloos kan reageren en daarmee ook nog de lachers op hun hand krijgt. Er zijn veel leerlingen die tegen hen opkijken, maar ook een beetje bang van hen zijn. De leerlingen gaan vaak mee in het negatieve gedrag. Ook zijn er een paar leerlingen die buiten de groep vallen en niet lekker in hun vel zitten, waar Peter zich zorgen over maakt. Peter is het jaar enthousiast gestart met aandacht voor groepsdynamiek. Omdat hij van zijn collega van groep 6 al had gehoord dat dit een lastige groep was, heeft hij veel aandacht besteed aan groepsvorming, bijvoorbeeld door veel kennismakingsspellen te doen in de eerste week. Echter, de jongens blijven hem en elkaar uitdagen en Peter voelt zich machteloos. Intussen is hij zover dat hij een lik-op-stukbeleid hanteert. Eén waarschuwing en dan de klas uit. De sfeer in de klas wordt echter steeds ongezelliger en Peter baalt ervan.

De reactie van Peter op het uitdagende gedrag is begrijpelijk. Een intuïtieve reactie op een moeilijke groep, zeker als je het gevoel hebt dat de controle je ontglipt, is om meer controle uit te oefenen en streng te doen. Echter, dit is niet per definitie het meest effectief. Sterker nog, te veel nadruk op straffen kan deze negatieve dynamiek versterken (Hendrickx et al., 2016; Wubbels et al, 2024). Weten wat effectief is, maakt dat je met vertrouwen op succes een concreet plan kan maken voor je groep.

Ook in andere scenario's is het goed om te weten wat werkt voor een bepaalde groep. Zo hoeft je het niet aan het toeval over te laten of de sfeer in jouw klas goed blijft of niet – je kan er actief op sturen. In dit boek geven we inzicht en handvatten bij verschillende vragen die te maken hebben met groepsdynamiek. Zoals:

- het samenstellen van een nieuwe klas
- het opstarten van een nieuw schooljaar
- een leerling die het gevoel heeft er niet bij te horen
- pesten
- buitensluiten
- een negatieve dynamiek aanpakken
- de sfeer in de klas goed houden

Bij de bespreking van deze thema's gebruiken we wetenschappelijke inzichten in combinatie met onze praktijkervaring. Dit doen we door je de taal en begrippen aan te reiken om het samen met collega's over groepsdynamiek te hebben. We geven je handvatten om de groepsdynamiek in je groep te begrijpen en te analyseren, en we helpen je om deze kennis ook direct om te zetten in acties, door je concrete handvatten te geven. Onze insteek is echter niet om allemaal 'tips en trucs' op een rijtje te zetten. We willen je helpen om te snappen waarom bepaalde acties in de klas waarschijnlijk wel of geen kans van slagen hebben.

Waarom dit boek?

In ons werk als GZ-psycholoog in het speciaal onderwijs en docent in de schoolpsychologen-opleiding (Fanny) en als lerarenopleider (Tim)

merkten we dat leerkrachten, intern begeleiders en schoolpsychologen een grote behoefte hebben aan meer kennis en praktische handvatten met een stevige theoretische basis, om met groepsdynamiek aan de slag te gaan. In de huidige literatuur voor leerkrachten wordt veel nuttige praktijkervaring gedeeld, waaronder waardevolle activiteiten die je met je groep kan doen. Echter, er is ook heel veel kennis vanuit de wetenschap over groepsdynamiek. Wij liepen er tegenaan dat de wetenschappelijke kennis op het gebied van groepsdynamiek maar mondjesmaat terechtkomt in het onderwijs, wat ontzettend jammer is. Dat lijkt deels te maken te hebben met het feit dat groepsdynamiek een erg complex en divers concept is. Wetenschappers onderzoeken ook geen 'groepsdynamiek' an sich, maar allerlei kleine stukjes daarvan, zoals de sociale posities die leerlingen in de groep innemen, hun onderlinge vriendschappen en de sociale normen in de groep. Bij elkaar zijn al die stukjes 'de groepsdynamiek'. In dit boek verzamelen we deze kennis en vertalen we deze naar de klaspraktijk.

Ten tweede wordt vaak gedacht dat werken aan de groepsdynamiek vooral in de eerste weken van het schooljaar moet gebeuren, maar dat is een misvatting. Toch lijken steeds meer scholen vanuit deze gedachte aan de slag te gaan met groepsdynamiek. Met name is er veel aandacht voor de eerste weken in het schooljaar, die gezien worden als de 'gouden weken' voor de vorming van een positieve groepsdynamiek. Een belangrijke aanname hierbij lijkt te zijn dat groepsvorming in de eerste weken van het schooljaar plaatsvindt en daarna stabiliseert en nog maar moeilijk te beïnvloeden is. Hier is echter geen wetenschappelijk bewijs voor (zie hoofdstuk 4). Daarnaast bestaat het gevaar dat je door deze gedachte later in het schooljaar juist te weinig aandacht hebt voor de dynamiek in de klas. In dit boek werken we vanuit de gedachte dat groepsdynamiek gedurende het gehele schooljaar speelt en hoe je als leerkracht hiermee aan de slag kan gaan, samen met de groep. We zien dit meer als het plegen van regelmatig onderhoud – maar uiteraard is het ook belangrijk om in te grijpen als het mis dreigt te gaan. In dit boek zul-

len we laten zien hoe groepsdynamiek werkt in klassen waarin leerlingen elkaar al kennen of juist nieuw zijn voor elkaar. Ook kijken we naar wat je voorafgaand aan een nieuw schooljaar, bij de start en gedurende het schooljaar kunt doen om die dynamiek in goede banen te leiden – niet alleen door negatief gedrag te corrigeren, maar juist ook door positief gedrag en relaties te versterken en te behouden.

Ten derde willen we het met dit boek gemakkelijker maken om werkzame activiteiten te kiezen. Waarschijnlijk gebruik je al verschillende effectieve activiteiten in je klas. Op veel scholen, vooral in het basisonderwijs, wordt er ook gebruikgemaakt van verschillende methodieken om gedrag te beïnvloeden, bijvoorbeeld gericht op het bevorderen van gewenst gedrag of het stimuleren van sociaal-emotionele vaardigheden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan universele schoolbrede programma's, zoals School Wide Positive Behavior Support (SWPBS) of De Vreedzame School; programma's voor Sociaal-Emotionele Ontwikkeling (SEO), zoals het PAD-programma, of Leven & Leren, of programma's voor burgerschap. Daarnaast zijn een aantal antipestprogramma's, zoals KiVa en PRIMA, bij uitstek geschikt om een negatieve groepsdynamiek te verminderen. Uiteraard zijn er nog veel meer programma's in omloop. Deze programma's hebben vaak niet als primair doel het bevorderen van een positieve groepsdynamiek, wat maakt dat de werkzame factoren voor de groepsdynamiek meestal niet expliciet benoemd worden. Ook in veel praktijkboeken staan bruikbare activiteiten die passen bij wat bekend is uit de wetenschap, maar ook in deze boeken staat vaak geen uitleg over *waarom* een werkvorm precies helpt of wat eigenlijk het mechanisme erachter is. Dat maakt het lastig om zelf te bepalen wat je het beste kunt doen als er in jouw klas sprake is van een negatieve groepsdynamiek.

Deze programma's en praktijkboeken bevatten als het ware 'verborgen' knoppen om aan te draaien om invloed uit te oefenen op de groepsdynamiek, bijvoorbeeld op de sociale posities van leerlingen in de groep of op de sociale normen. In dit boek bespreken we niet de inhoud van de verschillende programma's die er in omloop zijn.

Wat we wel doen, is de werkzame factoren – dus de mechanismen – bespreken die invloed hebben op de groepsdynamiek. We geven je ook een aantal voorbeelden van activiteiten, zodat je zelf ook andere passende activiteiten kan kiezen, waarbij je ook kan putten uit de programma's die je al gebruikt. Veel van de beschreven factoren gebruik je waarschijnlijk al in je lespraktijk. Je krijgt dus inzicht in de knoppen waar je aan kan draaien om de groepsdynamiek te beïnvloeden – alleen of samen met je team. Zo werk je evidence-informed aan een positieve groep, ook met wat je al in huis hebt.

Het veranderen van je focus, het kiezen van strategieën die werken, en het putten vanuit middelen die je al inzet, kan al veel in beweging zetten, als het doelmatig gebeurt. Voor Peter uit het voorbeeld hiervoor zou dit er zo uit kunnen zien:

Peter merkte dat hij in een negatieve spiraal terecht kwam. Hij besloot na het in kaart brengen van de dynamiek in zijn klas om samen met de leerlingen afspraken te maken over hoe ze met elkaar om willen gaan. Hij legde de verantwoordelijkheid hiervoor ook uitdrukkelijk bij de leerlingen, en besloot eerst dagelijks en daarna elke week samen met de leerlingen te kijken hoe tevreden iedereen was over hoe het liep. Wat was er vandaag of deze week goed gegaan? In plaats van rustig werken te belonen, besloot hij in te zetten op het belonen van positief omgaan met elkaar, zoals aardig zijn naar elkaar, elkaar helpen en rekening houden met elkaar. Ook investeerde hij extra in een positieve relatie met de groep jongens die veel invloed hadden en gaf hij hen een positieve leidersrol in de groep. Na een aantal weken merkte hij dat de sfeer in de groep veel beter werd, er was meer begrip voor elkaar en meer ontspanning.

Ons doel is dat je met de kennis en handvatten uit dit boek, net als Peter in het voorbeeld, praktisch aan de slag kan met de vragen die je gedurende het schooljaar hebt over de groepsdynamiek in je klas.

Hoe kun je dit boek gebruiken?

Dit boek start met theorie over groepsdynamiek en wordt gaandeweg steeds praktischer. Hoofdstuk 1 en 2 geven inzicht in hoe een groep werkt. Vanaf hoofdstuk 3 geven we praktische handvatten waarmee je evidence-informed aan de slag kan gaan met je groep. We beginnen in Hoofdstuk 1 met een model dat helpt om naar de klas te kijken en een verschil te maken tussen de groep, individuele kinderen en jouw rol als leerkracht als het gaat om de dynamiek in de klas. Hier lopen we stap voor stap doorheen. In dat kader bespreken we de sociale positie van de leerling in de groep, de rol van gedrag, sociale relaties en vriendschappen. 'Waarom staat deze specifieke leerling op deze sociale positie in de groep en heeft deze leerling deze vrienden?' Dit zijn belangrijke bouwstenen om vervolgens de groep als geheel te begrijpen. In hoofdstuk 2 gebruiken we de kennis uit hoofdstuk 1 om uit te leggen hoe leerlingen samen met hun diverse sociale posities in de groep een geheel vormen met een bepaalde groepsdynamiek. In dit kader bespreken we de vorming van een hiërarchie in de groep, sociale normen die er in een klas ontstaan, pestrollen en vriendencliques. 'Wat maakt nu dat deze groep leerlingen juist een fijne groep vormt of juist niet?' We sluiten hoofdstuk 2 af met een samenvatting waarin we de basiskennis integreren.

Op basis van hoofdstuk 1 en 2 heb je al veel in handen om de groepsdynamiek in je klas te begrijpen en in kaart te brengen en snap je ook beter waar je invloed op kan uitoefenen. Vanaf hoofdstuk 3 richten we ons vervolgens op het toepassen van deze kennis rondom diverse vragen die je kan hebben over groepsdynamiek. We hebben hier de wetenschappelijke kennis over wat werkt, verzameld en vertaald naar praktische handvatten. Om de mechanismen en praktische adviezen goed te kunnen volgen, denken we dat het nodig is om eerst hoofdstuk 1 en 2 te lezen. Allereerst richten we ons in hoofdstuk 3 op het in kaart brengen of 'meten' van de groepsdynamiek in je klas. We nemen je mee in verschillende opties, zoals effectief gebruik van sociogrammen, klassenopstellingen, observaties en leerlinggesprekken. In hoofdstuk 4 ligt de focus op de start van het

nieuwe schooljaar en bespreken we wat je al vooraf aan de start en vanaf dag één na de zomervakantie in je klas kan doen om te sturen op een positieve groepsdynamiek. Hier staan we stil bij de samenstelling van de klas, de warme overdracht tussen leerkrachten en de verschillen tussen nieuw gevormde groepen en bestaande groepen. In hoofdstuk 5 en 6 bespreken we hoe je gedurende het hele jaar door kan bouwen aan een positieve dynamiek, en daarbij hebben we speciale aandacht voor hoe je kan ingrijpen in een negatieve groepsdynamiek. In hoofdstuk 5 richten we ons vooral op aanpakken die je klassikaal kan inzetten en in hoofdstuk 6 benadrukken we hoe je aanpak van leerlingen op specifieke sociale posities in de klas invloed kan hebben op de groepsdynamiek in je klas. In hoofdstuk 7 richten we ons op wat je kan doen om leerlingen die buiten de groep vallen, weinig vrienden hebben of zich eenzaam voelen, weer bij de groep te betrekken en hoe je als leerkracht vriendschappen kan bevorderen. In hoofdstuk 8 hebben we aandacht voor ondersteuning voor jou als leerkracht, andere professionele rollen in de school en samenwerking rondom groepsdynamiek met anderen binnen en buiten de school. Daarbij lichten we toe hoe ieder vanuit diens rol kan handelen – ook bij ernstige incidenten die te maken hebben met groepsdynamiek. De meeste hoofdstukken eindigen we met een reflectieopdracht en een korte opdracht die je direct kan toepassen in je klas, zodat je direct aan de slag kan met de groepsdynamiek in je klas.

Voor wie is dit boek bedoeld?

We hebben dit boek geschreven voor iedereen die werkt in het onderwijs, zowel in het primair onderwijs als in het voortgezet onderwijs. We richten ons in eerste instantie op leerkrachten (in opleiding). Maar dit boek is ook relevant voor intern begeleiders en kwaliteitscoördinatoren, orthopedagogen, (school)psychologen en team- of schoolleiders. Bij het schrijven hadden we vooral de leerkrachten in gedachten, omdat we juist hen handvatten willen bieden in hun dagelijkse interacties in de klas. Meestal maken we geen onderscheid tussen basisonderwijs en voortgezet onderwijs. Dat komt omdat veel

van de knoppen waar je aan kan draaien om de groepsdynamiek te beïnvloeden, hetzelfde zijn, alleen de activiteiten die je daarbij kiest, zullen van elkaar verschillen. Soms maken we wel expliciet onderscheid tussen basisonderwijs en voortgezet onderwijs, omdat er op een aantal punten wel wezenlijke verschillen kunnen zijn, enerzijds door de leeftijd van de leerlingen, en anderzijds doordat de schoolcontext anders is (bijv. vakdocenten). Wat belangrijk is bij het onderscheid basisonderwijs en voortgezet onderwijs, is dat hoewel we weten dat klassikale en liever nog schoolbrede aanpakken effectiever zijn, dit soort programma's het meest effectief blijken te zijn in de basisschoolleeftijd (Farmer et al., 2018; Salmivalli et al., 2021). Dat heeft volgens Salmivalli et al. te maken met het feit dat de sociale dynamieken in de puberteit (de adolescentie) veranderen. Het belang van leeftijdgenoten en status wordt bijvoorbeeld steeds groter. Ook je relatie met volwassenen, ouders en leerkrachten verandert in deze leeftijdsfase. Pubers zetten zich af tegen volwassenen bij het ontwikkelen van hun eigen identiteit en autonomie. Daarnaast is de schoolcontext van adolescenten heel anders. Zo zitten leerlingen op het voortgezet onderwijs niet meer continu bij elkaar in de klas en wisselen de klassensamenstellingen en de leerkrachten. Dit maakt het wat ingewikkelder om een aanpak goed in te zetten en te borgen – je moet immers samen met meerdere collega's afstemmen.

Ook als je werkt in het speciaal onderwijs kun je dit boek gebruiken, vooral waar het gaat om speciaal onderwijs voor leerlingen met gedrags- en ontwikkelingsproblemen. Het is echter goed om je te realiseren dat veel onderzoek naar groepsdynamiek in het regulier onderwijs plaatsvindt en er veel minder bekend is over of en hoe dit anders werkt in het speciaal onderwijs. We geven het aan als we denken dat de groepsdynamiek in het speciaal onderwijs verschilt van die in het regulier onderwijs. Op deze manier hopen we ervoor te zorgen dat onderwijsprofessionals op allerlei plekken in het onderwijs kunnen putten uit dit boek.

We hebben met veel plezier alle kennis en handvatten in dit boek bij elkaar gebracht en we hopen dat je je hierdoor gesteund voelt om met inspiratie aan de groepsdynamiek in je klas te bouwen.

1 De groep, relaties en de leerling

'Inzicht in de sociale hiërarchie in de klas maakt helder hoe die bijdraagt aan de sociale ervaringen van leerlingen binnen de klas en aan hun gedrag.'

Gebaseerd op Farmer et al., 2019

Als je het samen met collega's over je klas en de groepsdynamiek hebt, is het handig om goed te weten wat de ander eigenlijk precies bedoelt en dus om een gezamenlijk begrippenkader te hebben. In dit hoofdstuk en in hoofdstuk 2 nemen we je mee in hoe je dynamiek in jouw klas het beste onder woorden kunt brengen. We geven in paragraaf 1.1 een model voor groepsdynamiek en leggen je aan de hand hiervan in de rest van hoofdstuk 1 en in hoofdstuk 2 stap voor stap uit hoe groepsdynamiek werkt, zodat je dit kan toepassen op je eigen klas. In dit hoofdstuk richten we ons op de sociale relaties van leerlingen, namelijk op hun sociale posities (paragraaf 1.2) en op

vriendschappen (paragraaf 1.3). Kennis van deze dingen kan op de volgende manier een verschil maken.

Marian ervaart een negatieve sfeer in haar klas, maar zij kan er niet goed de vinger op leggen. Er wordt tijdens de les veel negatief op elkaar gereageerd. Er zijn drie jongens die vaak beginnen, maar andere leerlingen gaan erin mee. Ook zijn er veel conflicten tussen een aantal leerlingen. Vaak is Wouter daarbij betrokken. Wouter kan snel boos worden. Hij roept dat hij gepest wordt. Marian ziet wel dat een groepje jongens af en toe opmerkingen maakt, maar deze zijn over het algemeen niet ernstig. Wouter is ook wel erg snel getriggerd. Wouter mag vaak niet meedoen tijdens pauzes of samenwerken. Marian denkt dat dit komt omdat hij zo snel boos wordt.

Met de kennis over de samenhang van populariteit en gedrag, het versterken van gedrag binnen vriendschappen, en het ontstaan van sociale normen, zou je tot de volgende analyse kunnen komen.

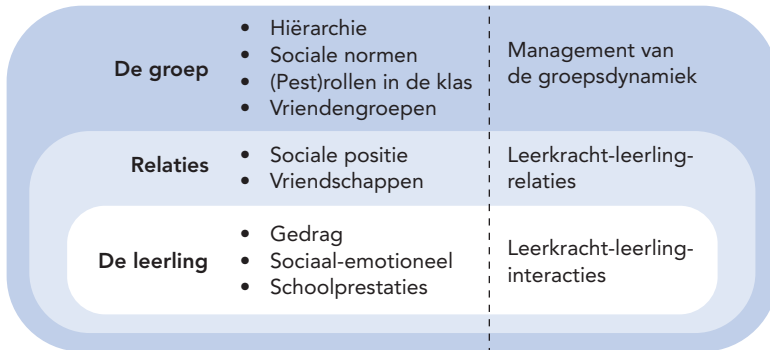
Inmiddels weet Marian dat het groepje van drie jongens populair is in de klas, en dat deze jongens regelmatig anderen belachelijk maken of buitensluiten om populair te blijven. Ze richten zich vooral op Wouter, omdat hij opvalt vanwege zijn korte lontje. Ook al is het gedrag van de jongens subtiel, het gaat om kleine opmerkingen of zelfs gebaren, het is wel degelijk pestgedrag. Wouter is in deze groep onpopulair en zijn gebrek aan aansluiting is een punt van zorg. Ze weet nu ook dat de populaire jongens in de groep elkaars gedrag versterken, zoals dat vaak gebeurt binnen vriendschappen, en dat zij met hun invloed zorgen voor negatieve sociale normen in de groep, waardoor dit gedrag geaccepteerd wordt en anderen hierin meegaan.

Doordat Marian nu de vinger kan leggen op wat er in de klas aan de hand is, kan ze hierover ook beter praten met de schoolpsycholoog en kunnen ze samen een plan bedenken hoe zij hiermee kan om-

gaan. Je kan je afvragen, moet ik dat dan allemaal weten? We kunnen je geruistellen dat je met de basiskennis van de belangrijkste begrippen die we aanreiken, heel goed aan de slag kan. We lopen hier stap voor stap met je doorheen.

1.1 Een model voor groepsdynamiek

In dit boek maken we veelvuldig gebruik van het werk van Thomas Farmer (Farmer et al., 2018; 2019). Zoals je in figuur 1.1 kan zien, kan je groepsdynamiek duiden door op drie verschillende lagen naar de klas te kijken: het functioneren van individuele leerlingen, de sociale relaties die een leerling heeft, en de groep als geheel. Deze drie lagen hebben invloed op elkaar en samen zorgen ze voor de sociale structuur en dynamiek die er in de groep heerst. Als leerkracht heb je zowel bewust, maar zeker ook onbewust, invloed op al deze drie lagen.

Figuur 1.1 Model groepsdynamiek (gebaseerd op Farmer et al., 2019). De drie niveaus van de groepsdynamiek beïnvloeden elkaar. Aan de rechterkant staan manieren waarop leerkrachten de groepsdynamiek beïnvloeden.

De linkerkant van figuur 1.1 laat zien hoe groepsdynamiek zich in de klas uit en de rechterkant hoe je als leerkracht invloed uit kan oefenen op de groepsdynamiek. Hoe een leerling functioneert, bepaalt mede hoe diens sociale relaties eruit zien en alle relaties in de klas

bepalen weer hoe de groep als geheel werkt. Andersom geldt dat de dynamiek in de groep meebepaalt hoe de relaties tussen leerlingen eruitzien, en die bepalen weer mee hoe het met de leerlingen gaat en hoe ze functioneren. De relaties tussen de drie onderdelen van groepsdynamiek zijn dus wederkerig. Eerst bespreken we de linkerkant van het model.

Het functioneren van de individuele leerling staat in de figuur centraal. Hier vallen bijvoorbeeld het gedrag, de communicatie en de schoolprestaties onder. Elke leerling laat bepaald gedrag zien: de één is verlegen, de ander juist erg aanwezig; de één helpt anderen, de ander reageert soms boos op anderen. Sommige leerlingen hebben het moeilijk met leren, of het gaat hen juist gemakkelijk af.

Ook zijn er verschillen in sociale vaardigheden en emotieregulatie. Hoe een leerling functioneert, hangt samen met de tweede laag in de figuur – de sociale relaties van de leerling in de klas. Een belangrijk thema hierbij is: 'Waarom staat deze specifieke leerling op deze sociale positie in de groep en heeft deze leerling deze vrienden? En hoe hebben de sociale positie van deze leerling en diens vriendschappen vervolgens invloed op het gedrag dat leerlingen laten zien in de groep en op de groepsdynamiek als geheel?' We besteden aandacht aan hoe gedrag van een leerling invloed heeft op de sociale positie van de leerling in de hiërarchie van de klas, dat wil zeggen op hoe populair een leerling is. Daarnaast bespreken we hoe gedrag van de leerling gerelateerd is aan een tweede aspect van de sociale positie, namelijk hoe aardig een leerling wordt gevonden door klasgenoten. In deze laag gaat het naast de sociale positie in de groep over de vriendschappen van leerlingen. Wat is het belang van vriendschappen? Wat maakt dat leerlingen vrienden worden? En welke invloed hebben vrienden op gedrag? Hierbij gaat het ook over hoe vrienden elkaars gedrag bekrachtigen in de klas. Een voorbeeld hiervan is dat leerlingen vooral vrienden uitzoeken die qua gedrag op hen lijken (sociale selectie). Vervolgens versterken ze elkaar in dit gedrag (socialisatie). Verderop leggen we uit hoe het gedrag en de sociale relaties van leerlingen elkaar wederzijds beïnvloeden en elkaar kunnen versterken.

Op het derde niveau staat de groep als geheel. Dit zijn de bouwstenen om in hoofdstuk 2 te kijken naar wat dit betekent voor de groep als geheel. Het gaat hier dan niet meer om de sociale positie en de vriendschappen van de individuele leerling, maar om het geheel van sociale posities en vriendschappen van alle leerlingen in je klas. Deze vormen een sociale structuur met een bepaalde hiërarchie en bepaalde sociale normen in de klas. Daarbij bespreken we in dit licht het groepsproces van pesten en pestrollen en hoe inclusie en exclusie werken in vriendencliques. Ook hier zijn er in het model weer wederzijdse relaties te vinden. We gaan daarom in op hoe hiërarchie en normen in de groep enerzijds samenhangt met de sociale relaties van individuele leerlingen en anderzijds met hun individuele functioneren. Zo hebben de processen op groepsniveau invloed op de vriendschappen die er kunnen ontstaan in de groep, en op het gedrag dat leerlingen laten zien. Een voorbeeld hiervan is dat negatief gedrag van met name populaire leerlingen bijdraagt aan negatieve normen in de groep en dat deze normen op hun beurt negatief gedrag acceptabel maken, waardoor het meer voorkomt – het is bijvoorbeeld normaal geworden dat er naar elkaar geroepen of gescholden wordt of dat er over elkaar geroddeld wordt. Hoofdstuk 1 en 2 vormen samen de theoretische onderlegger om groepsdynamiek in je klas te duiden.

De rechterkant van figuur 1.1 laat zien hoe je als leerkracht de groepsdynamiek kan beïnvloeden. In hoofdstuk 3 tot en met 8 staan we stil bij de knoppen waar jij als leerkracht aan kan draaien. Wat werkt en waarom? Zo kan je gerichte keuzes maken voor je aanpak, op basis van wat er in jouw groep speelt. In de verschillende hoofdstukken bespreken we daarbij niet alleen wat je bewust kan inzetten, maar ook wat er mogelijk onbewust en onbedoeld gebeurt in de klas en hoe je hier vervolgens mee aan de slag kan. In je handelen als leerkracht zijn er verschillende niveaus te onderscheiden. In de figuur staan de interacties met de individuele leerlingen in de klas centraal. Hierbij focussen we op hoe deze interacties niet alleen het gedrag van de leerling beïnvloeden, maar ook hun sociale positie. In het

verlengde hiervan gaan we in op het belang van de leerkracht-leerlingrelatie. De invloed die je als leerkracht, met je interacties en je relatie met leerlingen, op de groepsdynamiek hebt, wordt vaak over het hoofd gezien. Leerlingen kijken bijvoorbeeld bij het vormen van een mening over een klasgenoot naar jouw interacties als leerkracht met deze klasgenoot. Hierdoor heb je – vaak onbewust – dus invloed op de sociale positie van de leerling in de groep. Ten derde hebben we onder de noemer klassenmanagement aandacht voor een breed scala aan effectieve mechanismen en werkvormen die de groepsdynamiek – zoals de hiërarchie en sociale normen – beïnvloeden. Dit kan variëren van hoe je omgaat met belonen en consequenties, je regels en afspraken in de klas, de zitplaatsindeling in de klas, de verschillende activiteiten en werkvormen die je inzet, en het gebruik van bijvoorbeeld een programma voor sociaal-emotionele ontwikkeling (SEO), zoals dit vaak op de basisschool gebeurt.

Hierna bespreken we de sociale posities van leerlingen en hoe die samenhangen met de relaties met anderen en het gedrag van leerlingen. Hierbij speelt populariteit een centrale rol.

Implicaties van het model

De drie niveaus 'Leerling', 'Relaties' en 'Groep' hangen met elkaar samen. Er zijn wederkerige relaties tussen het functioneren van de leerling en diens sociale relaties, en tussen de groep en het functioneren van de leerling enerzijds en de sociale relaties van de leerling anderzijds. De groepsdynamiek komt voort uit de samenstelling van leerlingen in de groep, hun onderlinge relaties, en hoe deze het gedrag van een leerling versterken. Maar het werkt ook andersom: het gedrag van de leerlingen bepaalt mee hoe de onderlinge relaties eruit zien en de relaties samen bepalen mee hoe de hiërarchie en normen in de groep eruitzien. Als leerkracht heb je zowel bewust als onbewust invloed op de leerlingen, hun sociale relaties, en op de groep, door je relatie en interacties met individuele leerlingen en je klassenmanagement.